

АКТИВІЗАЦІЯ МІФУ У ПЕРІОД КРИЗИ: ОСОБЛИВОСТІ МІФОЛОГЕМ «ВІЙНИ» ТА «ГЕРОЯ»

У статті розглянуто тему активізації міфологічних структур у масовій свідомості під час кризових, переломних періодів. Виявлено особливості архетипу «героя» та міфологем «війни», «страху», «жертви», які сьогодні функціонують у масовій свідомості українського суспільства.

Ключові слова: політичний міф, міфологема, архетип, криза.

Під час війн, революцій, реформ міфологічна свідомість стає найбільш відкритою і здатною до сприйняття. Про цей феномен активізації міфу у кризові, переламні для суспільства часи писали дослідники архаїчної та сучасної міфології – Б. Малиновський [8], Е. Кассіер [4], М. Еліаде [13], Дж. Кемпбелл [6], Т. Євгенєва [3], А. Кольєв [5], Ю. Антонян [1], В. Полосін [9] та інші. Ситуація війни, світоглядної та економічної кризи стали для сьогоденної України випробуванням, яке потребує не лише раціональних пояснень, тому політична свідомість сучасного українського суспільства наповнена міфами, які, з одного боку, виконують терапевтичну функцію з відновлення зруйнованої картини світу, завдяки їм формується нова національна ідентичність, адекватна новій історичній ситуації, а з іншого, вони виконують конкретні завдання з маніпуляції людською свідомістю. Тому осмислення сутності панівних міфів та міфологем видається досить актуальним для розуміння нинішньої складної політичної ситуації в Україні.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей відображення та актуалізації в масовій свідомості сучасного українського суспільства архетипу «героя», міфологем «війни», «страху», «жертви».

Відомий дослідник політичних міфів Е. Кассієр твердив, що міф з'являється тоді, коли людина стикається із завданням, яке неможливо виконати звичними раціональними засобами і способами [4, с. 59]. Тоді політичний міф сучасності, на його думку, стає вирішенням такого завдання. У критичні моменти соціальної дійсності міф повертається в реальність як персоналіфікація колективних бажань. Кризова ситуація руйнує в суспільстві раціональні мотиви, а через міф суспільство відновлюється, будується новий

соціальний світ. Якщо раціональні шари свідомості зруйновані, дезорганізовані, то через міф раціональний шар свідомості знову заповнюється. Таким чином міф реконструює картину світу і дає змогу цей світ заново пізнати. Тобто політичний міф структурує дійсність у ситуації тотальної кризи, в тій ситуації, коли не можна картину світу відновити і засвоїти як цілісну. Вона поділяється на фрагменти, що з'єднуються міфологічними зв'язками. І тільки потім міфологічні конструкції «обростають» раціональними уявленнями, концепціями, правовими і політичними поглядами.

А. Кольєв, продовжуючи думку Кассієра, вважає, що міф є емоційним, соціально істинним описом кризи і методу її розв'язання. Більше того, він вважає, що соціальна криза може бути записана в пам'яті народу лише в міфологічній формі. «Особливість поведінки в умовах кризи пов'язана зі зсувами в світогляді, з вимушеним зверненням до архаїчних способів освоєння дійсності, яку неможливо зрозуміти в тому хаотичному стані, який викликає соціокультурна трансформація. По мірі ускладнення картини звичного світу, що руйнується на очах, здатність сприйняття дійсності у всій її багатоманітності втрачається, вона підміняється надто спрощеною схемою, набором міфологічних сюжетів, в яких боги підміняються сучасними дійовими особами, а божественні сили – таємною магією політиків. Відповідно політична поведінка зводиться до найпростіших і емоційно виразних дій – стихії мітингів, проявів перебільшених захоплень і неадекватної ненависті до політичних лідерів і т. д.» [5, с. 166]. Мірча Еліаде взагалі вважав, що битви, конфлікти, війни мають міфологічно-ритуальний характер [14, с. 71].

Російська дослідниця сучасної міфології Т. В. Євгенєва зазначає, що в кризові переломні моменти

відбувається активізація в міфологічному мисленні певних міфічних структур [3, с. 24]. Зокрема, цей процес розгортається в трьох напрямках. Перший напрям пов'язаний із втратою особистістю власної ідентичності, яка мотивує пошук нових форм і способів ідентифікації з соціальним середовищем. Для міфологічної свідомості характерна специфічна форма самоідентифікації особистості через злиття з групою, що відповідає такому рівню розвитку суспільства, коли особистість ще не в змозі виокремитись з групи. Для ідентифікації із спільнотою, яка сприймається як «ми», велике значення має образ «їх», ворогів і супротивників [3, с. 26]. Архетипові конструкти «ми – вони», «свій – чужий», «друг – ворог» під час кризових, переломних періодів наповнюють світоглядні матриці, які накладаються на наявні реальні ситуації та події. Таким чином міфологічним стає сам спосіб сприйняття дійсності більшістю людей.

Реальні соціальні та політичні проблеми в міфологізованій масовій свідомості підмінюються спрощеним уявленням про боротьбу двох міфологізованих спільнот («наші – не наші», «українці – росіяни», «патріоти – сепаратисти»), яка вкладається у матрицю «ми – вони». При цьому сприйняття моральних норм та приписів існує лише стосовно «нас», а «вони» не виступають суб'єктом моралі, опиняються поза сферою її регулювання. Так, давні племена канібалів ніколи не сприймали себе людожерами, позаяк жертви – «вони» – не були у їхньому розумінні справжніми людьми. Криваві репресії та геноциди за тоталітарного режиму в СРСР не заважали масовій свідомості сприймати його як справедливий, гуманний устрій. Сьогодні ж будь-який недемократичний акт (навіть насилля), здійснений щодо «їх», не є перепорою для самооцінки «нас» як сповідувачів найвищих ідеалів демократії. «Наші» загиблі – це завжди «жертви», а «їхні» втрати – це наші «здобутки».

Другий напрям активізації міфологічних структур масової свідомості можна визначити як персоналізацію уявлень про причини змін, які відбуваються в суспільстві й які далі переростають в образи «добрих» і «злих» сил, «героя» і «ворога» [3, с. 27]. Міфологічна логіка не визнає можливості існування безособової, об'єктивної причини події або явища, вона завжди потребує конкретного адресата, тому виокремлює особу або групу, які й уособлюють причини. Домінує у такій ситуації актуалізований архетип «героя», що накладається на певну особу, здатну чи розв'язати проблему, чи очолити натовп, чи повести за собою, чи переконати у своїй винятковості та харизматичності, чи усе зазначене разом.

Одним із найголовніших психологічних механізмів сприйняття міфологічною свідомістю відносин між людьми у своїй групі є механізм персоналізації лідера, що зазвичай дістає відображення у архетипі «героя». Цікавою є його проекція на політичних акторів, наділених державною владою. Здебільшого влада потенційно забезпечує наповнення цього архетипу, позаяк у міфологічній свідомості повага до «священної» влади як вирішальної сили закладена з давніх-давен. Також уявлення про недоторканність (святість) та могутність влади начебто ставить лідера над будь-якими законами та нормами моралі.

Можливо, цим і пояснюється вщухання «офшорного» скандалу, поблажливе ставлення українського суспільства до бізнес-діяльності офіційного лідера держави і провалів чинної влади у зовнішній політиці, у кадрових питаннях тощо.

Образ «героя» завжди наповнюється символічними харизматичними рисами, накладаючись на постать лідера, який сприймається як той, хто вирішить ситуацію, подолає усі негаразди та здолає усіх ворогів. І тут ми спостерігаємо цікавість та винятковість української ситуації. Офіційний лідер Президент України Петро Порошенко за браком символічного потенціалу не дотягнув до архетипу «героя», поступившись місцем сукупному образу героя війни – звичайного солдата, який щодня боронить та страждає за Україну. Символічність, що оповита ореолом звитяги, мужності, самопожертви, таємничості, вибудовує сукупний образ «героя», під який ситуативно підпадають Герої Небесної Сотні, українські в'язні в російському полоні (Надія Савченко, Олег Сенцов, Олександр Кольченко та інші), загиблі учасники АТО, волонтери, звичайні хлопці з бойових позицій... Доказом цього є різноманітні ритуальні обеліски та дошки пошани воїнам АТО, які сьогодні встановлюють у кожному українському місті та селищі.

Чому офіційний лідер не асоціюється з образом героя? Відповідь знаходимо у Дж. Кемпбелла, який змальовує структуру міфу про героя [6, с. 245]. Шлях героя є циклічним та має проходити три стадії: *перехід через межу (пориг) реальності, випробування за межею, повернення до людей*. *Перехід через межу* передбачає боротьбу з ворожою силою, що стоїть на заваді мети героя, перемогу або поразку у ключовій битві. *За межею* відбуваються випробування під час мандрівки, вирішальне випробування та здобуття нагороди, розширення меж свідомості (просвітлення, переродження, звільнення). На шляху *повернення до людей* на героя очікує втеча від переслідувачів, допомога, протекція могутньої

божественної, надприродної сили, битва біля межі, спасіння, воскресіння тощо [6, с. 246].

Образ звичайного українського солдата, історія його життя відповідає структурі міфу, за логікою якого він здійснює перехід за межу (залишивши затишну домівку та сім'ю, йде боронити Україну до зони військових дій), за межею проходить випробування (воює на передовій, отримує поранення або гине), повертається до людей у новій якості героя – учасника АТО (живого або мертвого). Постаті ж Петра Порошенка не вистачило символічного потенціалу для злиття з архетипом героя. Для міфологічної свідомості він не здійснив похід за межу, не здолав ворога, не переродився у новій якості.

Ще один цікавий момент зазначає з цього приводу А. Кольєв, який твердить, що необхідною умовою легітимації політичного діяча як героя або національного вождя є яскраво помітна для суспільства відповідність його особистості міфологічному прототипу: «Для цього майбутньому вождю слід ритуально “померти” в минулому житті та “воскреснути” у своєму міфічному образі героя-надлюдини» [6, с. 180]. Порошенку це не вдалося: шлейф вдалої політичної кар'єри за часів усіх колишніх президентів, невиконання гучної публічної обіцянки продати «Рошен», офшорний скандал стали на заваді «переродження на героя». Цей архетип проявився у сукупному образі солдата АТО, який боронить від ворогів неньку-Україну.

Образу «героя» як носія абсолютного добра в міфологічній свідомості відповідає образ «ворога», що уособлює вселенське зло. У ситуації війни, коли архетипові конструкти «свої – вороги» маркують тотально всіх, персоніфікований образ ворога дуже важливий. Вороги сьогодні – це «сепаратисти», «москалі», а найголовніше зло – це Путін, що винен у всіх негараздах українців. Міфологічна свідомість бажає знати своїх ворогів «в обличчя», тому під цей образ ситуативно підпадають усі ті, хто чітко заявляє про свою позицію. Окрім політиків, це і діячі культури, і кіноактори, і громадські активісти, і навіть «російські родичі», які припинили спілкування з «бандерівцями».

Третій напрям активізації масової міфологічної свідомості в кризовій ситуації пов'язаний з активізацією міфологічних уявлень про час і простір [3, с. 29]. У такі періоди політична еліта пропонує шлях до світлого майбутнього або повернення до старої моделі політичного життя.

Схема «тут–там» визначає сакралізацію простору. Г. Почепцов наводить приклад радянського простору, який, на його думку, був гетерогенним і не збігався з фізичним. Схід і Захід –

поняття, що несли якісне навантаження. Японія містилась на Заході, там само розташована і Південна Корея, хоча Північна – на Сході. Від Москви до Владивостока «ближче», ніж до Варшави. Кордон, що перебував «на замку», відтворював традиційний для давніх культур образ ритуального порога: тут відбувається розтин простору. За порогом пролягає неупорядкований простір «закордону». Радянська людина, яка повернулася з мандрівки, якщо не чужа, то вже не цілком своя. За таким баченням простору криється справжній спосіб життя людини СРСР, для якої реальний «закордон» цілком належить до царини уявного, яке вона формує, упорядковуючи відповідно до своєї логіки так, що для неї фізичне розташування Японії не має жодного значення [10, с. 40].

За українських реалій міфологічний простір чітко маркований: «проросійський Крим», «зона АТО», «ДНР», «ЛНР». Переселенці з Донбасу, які належали до того простору, також не зовсім «свої» – «донецькі», хоча саме незгода з сепаратистськими процесами змусила їх залишити свої домівки. Брак інформації щодо реального стану подій на «окупованих» територіях породжує безліч міфологічних інваріантів реальності, іноді діаметрально протилежних. Але оскільки вони сприймаються як «не наші», то попит у міфологічній свідомості мають варіанти, що змальовують кризу, занепад, безлад, злидні тощо. Повернення ж втрачених територій виступає тим утопічним проектом майбутнього, що знову все поверне «на круги своя». Саме цей міф використовує нинішня влада для мобілізації нації.

Міфологічне сприйняття часу – «тоді–зараз» – також чітке і зрозуміле. В міфології час поділяється на два періоди: «передісторію», в якій окремі елементи необхідні лише задля пояснення того, що відбувається в теперішньому, і власне «історію», яка починається, як правило, тут і зараз. Нерозуміння того, що історія – це не підготовчий етап до нинішніх перетворень, а процес, що закономірно розвивається, породжує віру в можливість і наступного разу почати жити спочатку, повернутись в будь-який суб'єктивно привабливий відрізок передісторії. Якщо раніше маркером була дата проголошення незалежності держави і сучасна історія України поділялась на передісторію (існування у складі СРСР) і власне історію незалежної України, то сьогодні маркером виступають події на Майдані, які посунули у часі передісторію і початок «нової ери». Всі події тепер розглядаються як до Майдану та після цих подій.

Ситуація неоголошеної, гібридної війни в Україні породжує особливості міфологеми «війни», яка пов'язана із специфічними міфологемами «страху», «ворога», «жертви». Зазначимо, що, вживаючи термін «міфологема», ми розуміємо під ним не цілісний міф, а лише фрагмент міфу, позбавлений сюжетної та ритуальної складових, але тісно пов'язаний з архетипами, які актуалізуються за умови накладання на соціально значущі вербалізовані прояви. Для сучасного ж міфу характерними ознаками є його вербальне оформлення, всезагальність, парадигмальність щодо всіх форм поведінки та діяльності, опора на архетип, підтримка вірою, ритуалами, символами та ін.

Міфологема «війни» за усіх часів надавала особливого статусу та престижу військовій професії, звеличувала її. Сьогодні престиж цієї професії також актуалізувався. Стати «добровольцем», піти служити до АТО – це здійснити подвиг, тому що гостре відчуття страху не повернутися з війни підсилює міфологему війни, наповнює її реальними відчуттями невпевненості у завтрашньому дні. Почуття страху та невпевненості, як правило, полегшує легітимізацію дій влади, даючи змогу вводити нові обмеження: військовий податок, чергові хвилі мобілізації тощо.

Міфологема «страху» актуалізує важливість професій захисників правопорядку, працівників внутрішніх органів, розвідників. Саме тому суспільство прихильно сприйняло доволі коштовну, як на часи економічної кризи, реформу правоохоронних органів, створення поліції замість міліції, придбання новеньких поліцейських автомобілів. На цій хвилі суспільство проковтнуло і необхідність боротьби з «внутрішнім» ворогом – корупціонерами, «залишками злочинної влади Януковича», що легітимувало створення нової владної інституції – Національного антикорупційного бюро України.

Тісно пов'язана з війною міфологема «жертви», яка також має специфічні прояви у ситуації, що сьогодні склалась. Побутує думка, що сьогоднішній військовий конфлікт є певною платнею, «жертвою» за факт здобуття Україною незалежності. Як правило, у світовій історії всі спроби реалізувати націями право на самовизначення, тобто здобуття державності, супроводжувались боротьбою, повстаннями, збройними конфліктами, революціями тощо. Україна ж стала незалежною державою мир-

ним шляхом, у процесі розпаду Радянського Союзу. Саме тому, з погляду міфологічної свідомості, вона повинна принести жертву, пройти через випробування та втрати.

Міфологізованим є і сам образ України. Як батьківщина, країна і, нарешті, держава вона асоціюється з жінкою, матір'ю. Підтвердження знаходимо у мові («Україна-мати», «ненька-Україна») та символах (постамент на Майдані Незалежності в Києві). Свідомості українців споконвіків притаманний міф про Україну-жінку, що пояснюється екзекутивністю менталітету. О. Донченко і Ю. Романенко з цього приводу зазначають: «З давніх-давен у національному менталітеті українців сформувався сакралізований образ жінки. Жінка-матір могла б претендувати навіть на статус своєрідного протобожества: про неї складали пісні й вірші, оспівували її образ у билинах і думах, з нею йшли на смерть і поверталися до мирної праці. Архетип рідної матері-Землі, України-неньки асоціювався і з певним психологічним простором: свободою, миром, злагодою і любов'ю, тим рідним затишком, у якому можна перепочити після тривалих життєвих випробувань» [2, с. 229].

Повертаючись до розгляду міфологеми «жертви», варто зазначити ще один момент. Жертовний потенціал вже розглянутого нами вище архетипу героя в сучасній ситуації створює міфологему-діаду «героя-жертви», під яку підпадають усі українські військовополонені, що перебувають у російських в'язницях. Яскравий приклад – Надія Савченко, яка стала уособленням цієї міфологеми, перебуваючи за ґратами.

Підсумовуючи, варто зазначити, що чим глибша криза, тим активнішою стає міфологічна свідомість. Архетипові конструкти «ми – вони», «свій – чужий», «друг – ворог», «тут – там», «тоді – зараз» наповнюють світоглядні матриці, які накладаються на наявні реальні ситуації та події, пояснюючи їх з точки зору особливої безкомпромісної міфологічної логіки. Військові дії на сході країни покликали до життя міфологему «війни», яка супроводжується цілою низкою міфологем: «героя», «ворога», «страху», «жертви», «героя-жертви». Всі вони мають свої особливості, які визначаються опорою на певні архетипи, символічним та подієвим капіталом. Найголовніше їхнє завдання, як і міфів загалом, – пояснення і відновлення картини світу, що руйнується і змінюється на очах, тобто вони виконують потужну терапевтичну функцію у часи війни та кризи.

Список літератури

1. Антонян Ю. М. Миф и вечность / Ю. М. Антонян. – М.: Логос, 2001. – 464 с.
2. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
3. Евгеньева Т. В. Социально-психологические основы формирования политической мифологии / Т. В. Евгеньева // Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. – М., 1996. – С. 22–31.
4. Кассирер Э. Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник МГУ. – 1990. – № 2. – С. 58–69.
5. Кольев А. Политическая мифология / А. Кольев. – М., 2003. – 389 с.
6. Кэмпбелл Дж. Герой с тысячами лицами / Дж. Кэмпбелл. – К.: София, 1997. – 336 с.
7. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
8. Малиновский Б. Магия, наука и религия / Б. Малиновский. – М.: Рефл-бук, 1998. – 288 с.
9. Полосин В. С. Миф. Религия. Государство / В. С. Полосин. – М.: Ладомир, 1999. – 440 с.
10. Почепцов Г. Г. Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г. Г. Почепцов. – К.: Глобус, 1994. – 152 с.
11. Тихолаз А. Радянська та пострадянська міфологія в світлі філософії міфології / А. Тихолаз // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 84–92.
12. Хюбнер К. Истина мифа / К. Хюбнер. – М.: Республика, 1996. – 327 с.
13. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – М., 1995. – 240 с.
14. Элиаде М. Космос и история / М. Элиаде. – М.: Прогресс, 1987. – 288 с.

L. Zubrytska

MYTH REVITALIZATION IN TIMES OF CRISIS: “WAR” AND “HERO” MYTHS

The article regards the issue of revitalization of mythological structures in the public consciousness in terms of the crisis and turning points of history. It sheds light on mainstreaming of “hero,” “war,” “fear,” and “sacrifice” archetypes in the public consciousness of the modern Ukrainian society. The real social and political problems in the public consciousness are mythologized and substituted by the simplistic notions of the struggle between two mythologized entities. Mythologization stands on the cross road of the loss of a person’s own identity, which motivates to searching the new one, personification of the objectives of the crisis in terms of “good/evil” division and spatial–temporal reasoning. Thus, Ukrainian society is trying to ensure the “us – them,” “familiar – strange,” “friend – enemy” separation (in the context of social and state institutions). Thereby, the image of a “hero” as the bearer of the absolute good in the mythological consciousness corresponds to the image of “the enemy.” According to Ukrainian realities, the mythological space is clearly marked: “pro-Russian Crimea,” “ATO zone,” “Lunahsk/ Donetsk People’s Republic.”

The “War” mytheme has always granted a special status and prestige to the military profession; therefore, the military spheres (ATO soldiers, volunteers) are often glorified and praised in Ukraine. The “Fear” mytheme actualizes the importance of professional defenders of law and order, law enforcers, internal affairs employees, and intelligence. The “Victim” mytheme continues to play a part in the public consciousness and refers to the “martyrs” of the armed conflict, the majorly, the prisoners of war (one embodiment of which is Nadia Savchenko). The “Victim” mytheme is also considered as a “fare” for Ukraine’s independence.

The significance of existence of the mythological structures embraces simplified explanations and restoration of the worldview that is collapsing and changing. In fact, the myths serve as a powerful therapeutic mechanism in times of wars and crises.

Keywords: political myth, archetype, crises.

Матеріал надійшов 27.06.2016